

παραχωρήσεις γίνονται με μιὰ ἀυστηρὴ νομοτέλεια. Τὰ λόγια στοιχεῖα ἀπομακρύνονται συνειδητὰ ἢ ἀφομοιώνονται καὶ οἱ ἰδιωματισμοὶ παίρνουν τὴ θέση τῶν κοινῶν δημοτικῶν²². οἱ ἐξαιρέσεις προέρχονται χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς, ποὺ συχνὰ δὲν ἦταν κρητικοὶ καὶ τοὺς τυπογράφους.

Β' ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ «ΑΠΟΚΟΠΟ»

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ

Στὸ Λίνο Πολίτη ὀφείλομε, μαζί με τόσα ἄλλα, καὶ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ ἓνα ἀριστουργηματικὸ κείμενο τῆς πρώϊμης κρητικῆς λογοτεχνίας, τὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, στὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε μιὰ ἐργασία με ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὲς αἰσθητικὲς, κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις²³. Τὸν μελετητὴ ἀπασχόλησε καὶ ἡ λ. *πάλιον*, ποὺ ἀπαντᾷ στὸ στ. 295:

ὄπου τοῦ κόσμου τὴν στρατιὰν ἐνίκησεν τὸ πάλιον

κι ὄπου τοῦ κόσμου ἀφέντεψεν τὸ μερικὸν τὸ κάλλιον

καὶ ὀρθὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ γρ. τοῦ Legrand *πάληρον* (= παλαιὸν) δὲν εἶναι ὀρθή, καὶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴ συνηθισμένη σὲ μεσαιωνικὰ κείμενα λ. *rallium*, ποὺ σήμαινε ἓνα χριστιανικὸ καὶ εἰδικώτερα ἱερατικὸ ἔνδυμα²⁴.

Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ ἀκόλουθα. Ἡ λέξη *πάλιον* ἔχει ἄλλη μιὰ σημασία, ποὺ νομίζω ὅτι ταιριάζει περισσότερο στὴν περίπτωσή μας. *Palio* εἶναι τὸ προσφιλέστερο ἀγώνισμα τῶν Φλωρεντινῶν στὰ μεσαιωνικὰ χρόνια, οἱ ἵπποδρομίες· τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸ πλούσιο ὕφασμα (δαμασκί ἢ βελουδο χρυσοκέντητο), ποὺ δινόταν ὡς ἔπαθλο στὸ νικητὴ. Ἡ ἵπποδρομία γινόταν ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς πολιτείας καὶ ἀρχίζε με σαλπίσματα καὶ κωδωνοκρουσίες. Τὸ πιὸ φημισμένο *πάλιο* γινόταν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου, πο-

ται, ἂν δεχθοῦμε τὴ γραφή, ποὺ προτείνει ὁ Κ ρ ι α ρ ᾶ ς «Ἐπετ. Μεσ. Ἀρχ.» Α 1939 σ. 19.

²²) Δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ τοῦ «Γύπαρη» τὸ σπάω, ποὺ κρατήθηκε στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου, καὶ ποὺ εὐκολὰ διορθώνεται, ὅπως πρότεινα «Κρητ. Χρονικά» Η' 1945 σ. 262 - 3.

²³) «Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην», παράρτ. «Ἑλληνικῶν» ἀρ. 4, σ. 546 ἐξ. Π6. καὶ Ι. Θ. Κ α κ ρ ι δ ῆ Ἑρμηνευτικὰ στὸν Ἀπόκοπο τοῦ Μπεργαδῆ, «Κρητικά Χρονικά» Ζ' 1953 σ. 409 ἐξ.

²⁴) Ὁ καθ. Κ α κ ρ ι δ ῆ ς πρότεινε τὴν ἐρμηνεῖα ἀπάλιο ἢ ἀπάλε = πάλημα, π6. Α. Πολίτην ἐ. ἀ. σελ. 558 σημ. 31, ἀλλὰ δὲν θεωρεῖ καμία ἐρμηνεῖα ἱκανοποιητικὴ (ἐ. ἀ., σ. 411 καὶ σημ. 4).

λιούχου τῆς Φλωρεντίας, ἄλλα γίνονταν στίς 29 Ἰουνίου, 6 καὶ 26 Ἰουλίου, 2 Αὐγούστου κλ. μετὴν εὐκαιρία μεγάλων θρησκευτικῶν ἐορτῶν ἢ ἐπετείων γιὰ στρατιωτικὰς νίκες. Ὑπάρχουν καὶ λαϊκὰ palii (palio degli asini, delle barche κ.λ.π.). Ἡ φίλη δεσπ. Enrica Fiandra μετὴν πληροφορεῖ ὅτι καὶ σήμερον γίνονται στὴ Φλωρεντία, τὴ Σιέννα καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Τοσκάνης ἀνάλογες ἐορτές²⁵.

Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε ἐνίκησε στὸ πάλιον μετὴν ὑποκείμενον τὸ κάλλιον μερικόν τοῦ ἐπομένου στίχου. «Ἡ ἀγαθὴ μερίδα ἐνίκησε τὴ στρατιὰ τοῦ κόσμου». (Τὸ χωρίον δὲν φαίνεται ἐντελῶς ὑγιές: ὑποπτη βρίσκω τὴν ἐπανάληψη τῆς λ. κόσμου στοὺς δύο στίχους). Ἴσως καὶ ἡ μνεῖα ἐνός χαρακτηριστικὰ τοσκανικοῦ ἐθίμου μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ στὸ νὰ ἀνακαλύψωμε τὴν ἰταλικὴν πηγὴν, ποὺ πιθανώτατα εἶχε ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ ποιητῆς τοῦ «Ἀπόκοπου».

Στὴ διήγησιν, μετὴν ὁποῖαν οἱ νεκροὶ περιγράφουν τὸ ταξίδι, ποὺ τοὺς ὁδήγησε στὸν τάφο, διαβάζομε (στ. 332) ὅτι οἱ ναῦτες:

ἔκαμαν βόλιαν λάμνοντας κ' ἔσωσαν εἰς τὴν φόσσα.

Ἡ λ. φόσσα σημαίνει συνήθως στὰ κρητικὰ κείμενα τὸ χαντάκι, ποὺ περιβάλλει τὰ τεῖχη. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν νὰ πρόκειται στὴν περίπτωση αὐτὴ γιὰ τὴ φόσσα τοῦ τείχους, ἀφοῦ ἡ σκηρὴν διαδραματίζεται στὴ θάλασσα.

Ἐκτός ἀπὸ τὴ σημασία «χαντάκι» ἡ λ. φόσσα ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη, καθαρὰ ναυτικὴ, ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ καταλάβωμε τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ «Ἀπόκοπου». (Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὸν παλιὸ ναυτικὸ καὶ λόγιον κ. Ι. Δεληδασίλη). Φόσσα ἀποκαλοῦσαν οἱ ναυτικοὶ τῶν ἰστιοφόρων, ἓνα ἀγκυροβόλιον, δηλαδὴ μέρος κατάλληλον γιὰ ν' ἀγκυροβολοῦν τὰ πλοῖα, σὲ μιὰ ὀρισμένη ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν ἀκτὴν δυτικὰ ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου. Ἔτσι προσδιορίζεται ἓνα σημεῖον στὴν πορεία τοῦ κάτεργου, ποὺ μεταφέρει τοὺς δύο νέους: τὸ πλοῖον κάνει στροφὴν βγαίνοντας ἀπὸ τὸ λιμάνι καὶ φτάνει μετὴν κωπηλασίαν στὴ φόσσα γιὰ νὰ στραφῆ ὕστερον βορρινὰ καὶ νὰ συνεχίσῃ τὸ ταξίδι τοῦ πλέοντος ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀκτὴν. Σημαίνει ἄραγε αὐτὸ ὅτι ἡ σκηρὴν τοποθετεῖται

²⁵) Βλ. πρόχειρα Storia Illustrata III N. 10 Ὀκτώβριος 1959 σ. 40 Τὸ Palio τῆς Σιέννας γινόταν ἀπὸ τὸ ΙΒ' αἰῶνα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἁγίου Βονιφατίου καὶ τῆς Παναγίας στοὺς κυριώτερους δρόμους καὶ στὴν Piazza del Campo. Palio γινόταν ἐπίσης στὴ Φερράρα, Μάντοβα καὶ Ἀσση. Γιὰ τὸ Palio βλ. G. Cechini - D. Neri, Il palio di Siena, V. Grassi, Le Contrade e le loro feste. Εὐχαριστῶ γιὰ τίς πληροφορίες τοὺς κ. Enzo Carli Ἐφορο τῶν πινακοθηκῶν τῆς Σιέννας καὶ Silvio Gigli Πρόεδρος τοῦ Τουρισμοῦ τῆς Σιέννας.

ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὸ Κάστρο; Τοῦτο εἶναι πολὺ πιθανό, ἀφοῦ καὶ στὸ στ. 339 οἱ διηγούμενοι λένε:

Τρεῖς ὥρες οὐκ εἰσρέχαμεν κ' ἐχάθηκεν τὸ κάστρον.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θᾶπρεπε τότε νὰ γράψωμε *Κάστρον*²⁶.

ΚΡΙΤΙΚΑ — ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ

Ὅπως παρατήρησε ὁ κ. Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 550 σ. 552) τὸ κείμενο τοῦ «Ἀπόκοπου» ἔχει παραδοθῆ καλύτερα στὴν ἔκδοσιν τῆς Βενετίας παρὰ στὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης, δὲν συμφωνῶ ὅμως ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι «ἐντελῶς ἄχρηστο» γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, καὶ ὅτι θὰ εἶναι περιττὸ νὰ σημειωθοῦν οἱ παραλλαγές του σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἔκδοσιν. Δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις, στίς ὁποῖες τὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης σώζει καλύτερες γραφές.

Στ. 105: Οἱ νεκροὶ ρωτοῦν τὸν ζωντανό, πὺ ἐπισκέπτεται τὸν Ἄδην:

*Βασιᾶς μανιᾶτα καὶ χαριᾶ, παρηγοριᾶς θλιμμένων
ἐδῶ στὸν ἄδην τὸν πικρὸν καὶ τὸν ἀσβολωμένον;*

Τὸ χγ. τῆς Βιέννης δίδει παραγγελιᾶς θλιμμένων. Θλιμμένοι, λυπημένοι, πονεμένοι λέγονται στὸ ποίημα οἱ πενθοῦντες. Ἡ φράση λοιπὸν παραγγελιᾶς θλιμμένων σημαίνει «μηνύματα τῶν πενθούντων ζωντανῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς συγγενεῖς των». Ἡ λέξις παραγγελιά μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μηνύματος εἶναι συνηθισμένη στὰ κρητικὰ κείμενα (πβ. Ἐρωτ. Δ 1908).

Μετὰ τὸ στ. 194 τὸ χγ. τῆς Βιέννης ἔχει τοὺς παρακάτω καλοὺς καὶ ἀσφαλῶς γνήσιους στίχους, πὺ τοὺς παραλείπει τὸ ἔντυπο:

*Ἵτις τὸν κόσμον φεύγοντα, μισῶντα τὴν οὐμάδαν
κ' εἰς μοναστήρια διάγοντα πιάνονται σὴ βροχάδα*²⁷.

Στ. 229 - 232. Οἱ νεκροὶ ἐκφράζουν τὴν ἀπορία τους:

*Πῶς ὑπομένουν τὸ λοιπὸν οἱ ἄθλιες μας μανάδες
λείποντα νιοί τους νὰ θωροῦν ὕπαντρες τὲς νυφάδες,
καὶ πῶς σιέκουν τὰ σπία τους δίχως τὴν ἔλικιά τους,
καὶ πῶς θωροῦν τὰ ροῦχα τους δίχως τὴν οὐμιλιά τους;*

²⁶) Φυσικὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ ὅτι μὲ τὸν ἴδιο ὄρο (φόσσα) ὀνομάζονζονταν καὶ τὰ ἀγκυροβόλια ἄλλων πόλεων καὶ ὅτι ἡ λέξις κάστρο εἶναι ἐδῶ προσηγορικὴ. Πάντως ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ἡ σύμπτωση δύο ὄρων, πὺ ὑποδεικνύουν τὴν Κρήτη. Ἡ πιθανὴ ὑπαρξὴ ξένου προτύπου δὲν ἀποκλείει τὸν ἐντοπισμὸ αὐτὸ ἀφοῦ καὶ ὁ «Γύπαρις», ὁ «Στάθης», ὁ «Φορτουναῖος» κ.λ. ἐξελίσσονταν στὴν Κρήτη.

²⁷) Γιὰ τὴν τελευταία λέξις πβ. ἓνα κρητικὸ ποίημα Γ. Μεγά, Ἑλληνικαὶ ἑορταὶ κ.λ. 1957 σ. 63: βροχάδες γιὰ περδίκια.

Στὸ δεύτερο στίχο πρέπει νὰ γράψωμε, ὅπως πρότεινε ὁ Κακριδῆς (ἔ. ἀ. σ. 409), οἱ γιοί τους. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτὸ πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι τὸ χγ. τῆς Βιέννης δίνει ἐννοιολογικὰ καὶ συντακτικὰ ἀρτιώτερη γραφὴ γιὰ τὸ δεύτερο δίστιχο :

*Καὶ πῶς θωροῦν τὰ ροῦχα τους δίχως τὴν ἐλικιάν τους
καὶ πῶς τοὺς οἴκους ἀνοικτοὺς χωρὶς τὲς φαμελιές τους.*

ὅπου μόνο πρέπει νὰ διορθωθῆ γιὰ τὴν ῥίμα τὴν φαμελιά τους. Νομίζω ὅτι εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ θυμίζουσι τὰ φορέματα τῶν πεθαμένων ὄχι τὴν ὀμιλίαν τους, ἀλλὰ τὸ ἀνάστημά τους. Ἀσφαλῶς γίνεται ἐδῶ ὑπαινιγμὸς στὸ στ. 173, ὅπου λέγεται ὅτι οἱ χῆρες ἔντυσαν τοὺς φίλους των μὲ τὰ ροῦχα τῶν νεκρῶν.

Στ. 375 - 6. Ἡ ἀδελφὴ τῶν δύο νέων, κατεβαίνοντας κι αὐτὴ ξαφνικὰ στὸν Ἄδη καὶ συναντώντας ἐκεῖ τοὺς ἀδελφούς της, ποὺ τοὺς θεωροῦσε ζωντανούς, θαυμάζει :

*πῶς εἰς τὸν Ἄδην ἔβλεπεν τοὺς ἤξευρον καὶ ζοῦσαν
καὶ πῶς τὸν κόσμον ἔχασαν τοὺς εἶδεν καὶ πονοῦσαν.*

Τὸ νόημα δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ εἰδικὰ πῶς. Ἡ νέα ἀπορεῖ γιὰ τὸ ὅτι συναντᾷ στὸν Ἄδη αὐτούς, ποὺ νόμιζε ζωντανούς, καὶ τοὺς βλέπει νὰ πονοῦν, ποὺ ἔχασαν τὸν κόσμον. Ὁ πόνος ὅμως αὐτὸς δὲν ἦταν κάτι ἀξιο ἀπορίας. Τὸ χγ. τῆς Βιέννης δίνει :

καὶ πῶς τὸν κόσμον τοὺς ἤφηκεν καὶ πῶς καὶ τώρα ποῦ ἴσαν

ποὺ εὐκολὰ διορθώνεται :

καὶ πῶς σὶ τὸν κόσμον τὸ ἤφηκεν καὶ πῶς καὶ τώρα ποῦ ἴσαν.

Ἡ νέα θαυμάζει γιατί, ἐνῶ τοὺς εἶχε ἀφήσει στὸν κόσμον καὶ μάλιστα σὰν ἄρχοντες, τοὺς βρίσκει τώρα στὸν Ἄδη²⁸.

²⁸) Τὸ χειρόγραφο τῆς Βιέννης δίνει καλύτερες γραφές καὶ στίς ἀκόλουθες περιπτώσεις. Στ. 9: ἐφάνιστή μου κ' ἔδιωχνα ἀντὶ φάνη μου ὄκ' ἔδιωχνα. Στ. 87: εἶπε ἄν ἀστράπτει καὶ βροντᾷ ἀντὶ ἀστράπτει πέ μας ἢ βροντᾷ (τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἢ μὲ τὸ καὶ πρότεινε ἤδη ὁ Ἰ. Κακριδῆς «Κρητ. Χρον.» Ζ' 1953 σ. 413). Στ. 101: σὶ τὸν κόσμον, σὶ τὲς χῶρες, ὅπως ζητᾷ τὸ νόημα, ἀντὶ τὸν κόσμον, τὲς χῶρες. Στ. 111: καὶ ἄς πέσουν ἀντὶ νὰ πέσουν. Στ. 129: κάποσα ἐλυπήθην ἀντὶ κάπου ἐλυπήθην (πβ. στ. 103: κόπτονται καμπόσον). Στ. 138: ἐπέφαν ἀντὶ ἐβάλαν. Στ. 139: τὸ χγ. δίδει στίχο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὴν ἐπανάλληψη αὐτοῖ-αὐτοῦ Στ. 140: οἱ ζωντανοὶ ἐλησμόνησαν τοὺς νεκροὺς ὅτι ἀπ' ἐοᾶς ἀπέχουν (ἢ φράση αἰτιολογικὴ ὅπως ζητᾷ τὸ νόημα) ἀντὶ καὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀπέχουν. Στ. 174: Οἱ χῆρες προσέχουν μὴ φέρουν τ' ὄνομά σας (πβ. «ἔφερα τὴν ἀθιβολὴ τοῦ τάδε») ἀντὶ μὴ λέγουν τ' ὄνομά σας. Στ. 182: καὶ αὐτὲς ἐλέγαν ἀντὶ καὶ τότε λέγαν. Στ. 188: ἀποτολμοῦν ἀντὶ ἀποτρομοῦν. Στ. 193: διὰ τὰ εὐαγγέλια νὰ ρωτοῦν ἀντὶ τὰ εὐαγγέλια νὰ ρωτοῦν. Στ. 209: Τὸ κρητικὸ εἶναι σὲ φελᾷ ἀντὶ τὸ κοινὸ τί σὲ ὠφελᾷ. Στ. 214: εἰς μίον, κυρά, ν' ἀγιάσης ἀντὶ καὶ σύντονα ν' ἀγιάσης. Στ. 220: καὶ φράροι (γρ. κ' οἱ φράροι) ἀντὶ τοῦ ὡς φράροι, ποὺ δὲν δικαιολογεῖται, ἀφοῦ πρό-

Παραθέτω τώρα μερικές άλλες παρατηρήσεις και διορθώσεις μου στο κείμενο :

Στ. 48 :

*ἔστοχαζόμην τὸ δέντρον τοὺς κλώνους του τριγύρου
καὶ πάλιν μέσα τῶβλεπα, τίς τὸ ᾿σειεν ἔσυντήρουν.*

Ἄλλὰ πῶς ἔβλεπε μέσα στο δέντρο; Ὑποψιάζομαι ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε σύμφωνα μὲ μιὰ συνηθισμένη στὰ κρητικὰ κείμενα ἔκφραση μέσα πῶβλεπα, δηλ. «ἐνῶ ἔβλεπα».

Στ. 72 : Οἱ νεκροὶ ἀποροῦν, ὅταν ὁ ζωντανὸς φτάνει στὸν ᾿Αδη :

*Τίς εἰς τὸν ᾿Αδην ἔρωσεν, τίς ταραχὴν ἐποῖκεν
καὶ τίς τὴν πόρταν ἤνοιξε, δίχως βουλήν ἐμπῆκεν.*

Πρέπει νὰ γράψωμε χωρὶς στίξη :

καὶ τίς τὴν πόρταν ἤνοιξε δίχως βουλήν <κ> ἐμπῆκεν.

Στ. 88 : Ἀνάμεσά στ' ἄλλα, ποὺ θέλουν νὰ μάθουν οἱ νεκροὶ γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο, ἂν «κρατεῖ» ὁ οὐρανός, ἂν ἀστράφτει, ἂν συννεφιά-

κειται γιὰ φάρους. Στ. 228 : δευτεροροπήξωμε ἀντὶ δεύτερον ρωτήσωμεν. Στ. 245 : νὰ διάγειρον ἀντὶ νὰ γύρισεν. Στ. 268 : καὶ κομπώνει ἀντὶ ὡς κομπώνει. Στ. 292 : Στὸν προβληματικὸ στίχο ἢ γραφὴ τοῦ χγ. καὶ λοιμοῦ (γρ. κ' ἐκ λιμοῦ) φαίνεται πιὸ ταιριασμένη. Στ. 323 - 4 : Τὰ ιδιωματικὰ ἀπειτίς μᾶς εὐχίστηκεν ἀντὶ ἀφθίου μᾶς εὐχῆθηκεν καὶ τὸ ναυτικὸ ὄρο ἰσοῦμα, ποὺ παραλείπεται στὴν ἔντυπη ἔκδοση (πβ. καὶ στ. 365). Στ. 351 : τὸν θάνατον ὀμπρός μας ἐθωροῦμαν ἀντὶ ἐμπρός τὸν ἐθωροῦμαν. Στ. 355 : μετὰ βροχὴν ἀντὶ μετὴ βροντήν. Στ. 369 : μᾶς ἐδόθηκεν ὀμάδι νὰ κρατοῦμεν ἀντὶ ἀντάμα νὰ ταφοῦμεν (πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους, ποὺ πνιγῆκαν στὴ θάλασσα, πβ. στ. 363) Στ. 382 : Τὸ χγ. Βιέννης δίδει γραφὴ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη ἔπειτα - ὕστερα. Στ. 404 : ἀλί ἀντὶ οὐαί. (Συχνὴ ἢ ἴδια ἀντικατάσταση τοῦ ἀλί στὴ «Θυσία»). Στ. 417 : ἐμπηκεν (γρ. ἔποικεν) ἀντὶ ἔκαμεν. Στ. 437 : μὴν ἀργῆς νὰ σώσης (ὅπως ζητᾶ ἢ ρίμα) ἀντὶ καὶ πλέον μὴν ἀργήσης. Στ. 441 : ἀγριόθωροι ἀντὶ ἀγριώτατοι. Στὸ στ. 443 τὸ χγ. σώζει τὸν τύπο λαχταρίδα (ἔτσι στὴ δυτικὴ Κρήτη) ἀντὶ τὸ κοινὸ νυχτερίδα. Στ. 444 : καὶ ἄγρια μᾶς ἐλάλησαν θρασέα μᾶς ἔσυντύχαν (ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ δαίμονες!) ἀντὶ ἀγάλια μᾶς ὀμίλησαν ταῦτα μᾶς ἔσυντύχαν. (Μετὰ τὸ στ. αὐτὸ ὑπάρχει πιθανῶς χάσμα, γιὰτὶ δὲ μαθαίνομε τί εἶπαν οἱ δαίμονες, οὔτε ξεκαθαρίζεται ἂν ἦρθαν γιὰ νὰ πάρουν τὴν ἀδελφὴ τῶν δύο νέων, ὅπως φαίνεται. Ὁ ἐπόμενος στ. 445 περιέχει λόγους τῶν νέων καὶ ὄχι τῶν δαιμόνων). Στ. 469 : εὐτρεπισμένους ἄρχοντες ἀντὶ σκορπισμένους ἄρχοντες. Στ. 477 : σύντομα ἀντὶ σήμερα : (στὸν ᾿Αδη δὲν ὑπάρχουν μέρες, πβ. στ. 449 ἐξ.). Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις, ἂν καὶ δὲν βασίστηκαν σὲ φωτοτυπίες τῶν κειμένων, παρὰ στὴν ἔκδοση τοῦ «Ἀπόκοπου» ἀπὸ τὸ Legrand, Bibliothèque grecque vulgaire II 1881 σ 94 ἐξ., ποὺ ἔγινε ἀπὸ τὴν βενετικὴ ἔκδοση τοῦ 1534 μὲ μνεῖα τῶν παραλλαγῶν τοῦ χγ. τῆς Βιέννης, ἀρκοῦν γιὰ νὰ δείξουν τὴ χρησιμότητα τοῦ χειρογράφου γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ γραφές εἶναι ἄρτιες, σὲ ἄλλα, ἂν καὶ παρεφθαρμένες, βοηθοῦν στὴν εὕρεση τοῦ ὀρθοῦ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι καὶ τὸ χγ. τοῦ Βατικανοῦ θὰ πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν.

ζει, είναι και ἂν ἐξακολουθεῖ νὰ κυματίζει και νὰ τρέχει ὁ Ἰορδάνης ποταμός. Είναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Γαλαξία, ὅπως ἤδη εἶχε παρατηρήσει ὁ Ν. Πολίτης («Λαογρ. Σύμμικτα» Β' σ. 200).

Ἐπὶ τὸ στ. 115 ἀρχίζουν πάλι ἐρωτήματα τῶν νεκρῶν γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο ὅμοια μὲ τῶν στίχων 85 ἐξ. Ὁ θρῆνος, ποὺ ἀμέσως προηγείται (στ. 109 - 114), διακόπτεται ξαφνικὰ χωρὶς νὰ γίνεται ἡ ἀπαραίτητη σύνδεση μὲ τὴν νέα σειρά τῶν ἐρωτημάτων: ἐνῶ οἱ νεκροὶ ζητοῦν κλαίοντας νὰ φανῆ λίγο φῶς, γιὰ νὰ δοῦν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον, ξαφνικὰ ρωτοῦν (στ. 115 ἐξ.) τί κάνουν οἱ ζωντανοὶ τὸ Σάββατο και τὴν Κυριακή, σὰν νὰ συνεχίζονται οἱ σχετικοὶ μὲ τὶς «σκόλες» λόγοι τοῦ στ. 99 - 100. Ὑπάρχει μιὰ ἀνωμαλία στὸ σημεῖο αὐτό: ἴσως λείπουν (πρὶν ἀπὸ τὸ στ. 115) μερικοὶ στίχοι, ποὺ θὰ ἔκαναν ὁμαλώτερη τὴν μετάβαση. Δὲν πιστεύω ὅτι τὸ ἀνακόλουθο μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆ ἀπὸ τὴν ταραχὴ τῶν προσώπων, ποὺ μιλοῦν (πβ. στ. 109). Ἄλλωστε πρόκειται γιὰ πλάγιες ἐρωτήσεις, ποὺ εἰσάγονται μὲ τὸ ἂν ἢ νὰ και ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἓνα εἶπέ μας (πβ. στ. 86), ποὺ δὲν ὑπάρχει. Προβληματικὴ εἶναι και ἡ ἀκριβὴς ἔννοια τοῦ στ. 114.

Στ. 117:

*καὶ τὸ ταχὺ τὴν Κυριακὴν τὴν ὄψιν τοὺς νὰ νίβγουν
καὶ σκολινὰ νὰ βάνουσι, στὴν ἐκκλησιὰν παγαίνουν*

Ὁ Πολίτης (ἔ. ἀ. σ. 555) πρότεινε πλένον γιὰ τὴν ρίμα. Στὸ δεύτερο στίχο ὁ Κακριδῆς (ἔ. ἀ. σ. 410) θεωρεῖ σωστὰ ἀπαραίτητο τὸ νὰ. Πιστεύω ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε νὰ πηγαίνουν κατὰ τὸν κρητικὸ τύπο.

Στ. 121 ἐξ.:

*Νᾶχουν οἱ ἀρχόντισσες αὐλές, παλάτια και τρικλίνους
και ἂν εἶναι θάρορος εἰς αὐτοὺς και ὑπεριψιὰ εἰς ἐκείνους
νὰ σύρονουσιν ὑποταγές, στοὺς κάμπους νὰ τεντιώνουν
και μὲ γεράκια και σκυλιὰ περδίκια νὰ ζυγώνουν.*

Ὁ Κακριδῆς (ἔ. ἀ. σ. 412 σημ. 6) παρατηρεῖ ὀρθὰ ὅτι πρέπει νὰ γραφτῆ εἰς αὐτές. Ποιοὶ εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι; Φυσικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ἐννοήσωμε τοὺς τρικλίνους, ποὺ σημαίνει θάλαμοι μὲ τρεῖς κλίνες, αἰθουσες δείπνου. Ἄλλωστε και τὸ ἀμέσως ἐπόμενο δίστιχο, ποὺ μιλεῖ γιὰ κυνήγια, τέντες, γεράκια και σκυλιὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ, νομίζω, τὶς ἀρχόντισσες, ἀλλὰ, πιθανώτερα, ἓνα ἀντίστοιχο ἀρσενικό. Θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε και οἱ ἀρχοντες τρικλίνους; Δὲ βλέπω ἄλλη θέση γιὰ τὸ ἀπαραίτητο αὐτὸ ἀρσενικό.

Στ. 152: Ἐντὶ δικᾶ γρ. δοικᾶ (ἀπὸ τὸ διοικᾶ) πβ. στ. 147, 165. Στὴν Κρήτη εἶναι γνωστὴ ἡ παροιμία «τῶν ἐννιὰ τὸ φαητὸ δοικᾶ τσι και τσι δέκα», δηλ. τοὺς «ἐξοικονομεῖ, τοὺς ἀρκεῖ».

Στ. 401 :

*Καὶ τοῦτο πότι' ἐγίνετον, λέγω, μικρὸν σημάδι
ἀκόμη ἀπὸ τὰ ροῦχα μας βλέπεις ὑγρὰ μοιράδι.*

Ἡ ὀρθὴ στίξις θὰ ἦταν λέγω μικρὸν σημάδι :

Στ. 457 - 8 :

*μὴ δύνοντα τὸ ἀποκριθῆν καὶ παρααναμένειν
διὰ τὸ σπουδάζειν τοῦ σιτραφῆν κ' ἐκ τὴν φωτιὰν ἐβγαίνει
«ἔχετε πλιὸν ἐρώτημα; μέλλω σιτραφῆν» τοὺς εἶπα.*

Τὸ ἐκ τὴν φωτιὰν, εἶναι διόρθωση τοῦ Legrand, ποὺ φαίνεται ὅτι δὲν κατάλαβε καλὰ τὸ χωρίο. Τὰ λόγια αὐτὰ λέγονται ἀπὸ τὸν ἀφηγούμενο, ποὺ ἀποφασίζει νὰ μὴ μείνη περισσότερο στὸν Ἄδη καὶ βιάζεται (σπουδάζει) νὰ ἐπιστρέψῃ στὸν ἐπάνω κόσμο. Ἡ γραφὴ τοῦ ἐντύπου τοῦ 1534 κ' εἰς τὴν φωτιὰν εὐγένει (γρ. ἐβγαίνει) μπορεῖ λοιπὸν νὰ θεωρηθῆ ἱκανοποιητικὴ, ἂν δεχθοῦμε ὅτι φωτιὰ σημαίνει καὶ τὸ φῶς τῆς μέρας. (Πβ. στ. 113, ὅπου ὁμως πρόκειται γιὰ κάτι διαφορετικόν). Καλύτερη πάντως μοῦ φαίνεται ἡ λέξις σκοιὰ, ποὺ ἔσωσε τὸ χγ. τῆς Βιέννης φθείροντας κατὰ τὰ ἄλλα τὴν φράση: καὶ τί σκοιὰ νὰ βγαίνη. Πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ γράψωμε κ' ἐκ τὴν σκοιὰν ἐβγαίνειν. Ὁ ζωντανὸς βιάζεται νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ σκοιάδι τοῦ Ἄδη.

Μετὰ τὸ στ. 492 τὸ χγ. τῆς Βιέννης ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὴν ἐντυπη ἔκδοση, παραλείποντας καὶ ἓνα σημαντικὸ ἀριθμὸ στίχων, ποὺ βρίσκονται σ' αὐτήν²⁹. Ὅλο αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ «Ἀπόκοπου» εἶναι αἰσθητὰ κατώτερο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ποίημα. Παρατηροῦμε ἐδῶ ἐπαναλήψεις, δυσανάλογα πολλοὺς κακοὺς στίχους καὶ κακὰς ὁμοιοκαταληξίαις, φτώχεια στὴ γλῶσσα καὶ στὶς εἰκόνας, ἓνα ἐποικοδομητικὸ καὶ ἠθικο-λογικὸ τόνο, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ ὑπόλοιπο ἔργο, ἄκαιρη εἰσαγωγή νέων προσώπων (στ. 525 ἐξ.) καὶ μία ἀδικαιολόγητη ἀναβολὴ τοῦ τέλους, ποὺ μὲ τόση σαφήνεια προμηνύουν οἱ ὠραῖοι στίχοι 481 ἐξ. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς πιστεύω ὅτι τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ «Ἀπόκοπου» ἔχει ὑποστῆ νόθευση καὶ ἐπιμήκυνση.

Ἔτσι στὸ μέρος αὐτὸ (στ. 493 - 558) ἀπὸ τριαντατρία δίστιχα τὰ ἕξι ἔχουν ἐλαττωματικὰς ρίμες: εἶναι - εἶναι, πιττακιῶν μας - κορμιὰ μας, κόσμον - μόνον, κόπον - κόπον, εἶχα - εἶχα (ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ γιὰ τρίτη φορὰ στὸν ἀμέσως ἐπόμενο στίχο!), ἐφάγαν - φάβαν. Πο-

²⁹) Στ. 550: Στὴ φράση *φλουριά δηνέρια καὶ περὰ χωρὶς ἀμφιβολία* πρέπει νὰ γραφτῆ τὸ τόσο συνηθισμένον *πέπερα*. Ἐὰς προστεθοῦν ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα: Στὴν «Κρητ. Ἀνθολογία» σελ. 41 στ. 15 δὲν ἔστιξα ὀρθά. Γρ. *εἰπέ τοὺς πονεμένους* δηλ. «πέε στουὺς πενθοῦντες». Βλ. ἀνωτέρω σελ. 304. Ἀμφίβολη καὶ ἡ διόρθωση *οὐρανὸς ἀντί οὐρανοῦ* αὐτ. σελ. 41 στ. 14.

λὺ περισσότερες εἶναι οἱ χασμωδίες. Τὸ πυκνὸ, ἰδιότυπο ὕφος τοῦ «Ἀπόκοπου» μὲ τὴ σπάνια λέξι καὶ τοὺς ἀρχαίκοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους ἔχει δώσει ἐδῶ τὴ θέση του σὲ μιὰ ἀνούσια, κοινότοπη γλῶσσα. Ἐὰς δὲ κανεῖς π. χ. τοὺς παρακάτω γνήσιους στίχους (479 ἐξ.) ὅπου περιγράφεται τὸ πλῆθος τῶν νεκρῶν, ποὺ βιαστικὰ δίνει γράμματα στὸ ζωντανό, ἐνῶ φεύγει γιὰ τὸν ἀπάνω κόσμο :

Ἐγὼ πιτάκια ἀπὸ σπουδῆς ἐκ τοῦ γραφιοῦς ἐπαῖρον·
ἄλλοι, ἔβλεπα, τὰ βούλλωναν καὶ ἄλλοι ἀνοικτὰ τὰ φέρον.
Τόσοι μὲ καταπέσασιν πιτάκια νὰ μὲ δώσουν,
ὅπ' ἔφριξα θωρώντα τοὺς κ' ἐτροάπην πρὶν νὰ σώσουν.
Ὅλοι τὰ χέρια ἐσήκωσαν καὶ πρὸς ἐμὲ θωροῦσαν·
«ἔπαρ' πιτάκια», ἐκράζασιν· «βάσια χαρτιά», λαλοῦσαν.

Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο, οἱ στίχοι, ποὺ συναντοῦμε λίγο πιὸ κάτω (529 ἐξ.) σὲ μιὰ ἀνιαρὴ παράταση τῆς τελικῆς σκηνῆς τοῦ ποιήματος. Κάποιος νεκρὸς μιλώντας μ' ἓνα κωμικὰ οἰκεῖο τόνο στέλνει τὸ ζωντανό στὸ «σπίτι του» (; !)

Διὰ ταῦτο οὐ παρακαλῶ πάλιν μὴ λησμονήσης
νὰ πᾶς, ὡς εἶπα, σπῖτι μας καὶ νὰ τοὺς ὀμιλήσης.
Ἐσᾶς πάλιν παρακαλῶ ὥστε ὅπου νὰ ζῆτε,
κάμνετε διὰ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ ὅπου πορπαιεῖτε,
ὠδιὰ νὰ εὐρῆτε εὐρεμαν δίχως κανέναν κόπον
ἐκεῖ ὅπου θέλετε ὑπᾶν μὲ βιὰν πολλὴν καὶ κόπον κ.λ. κ.λ.

Τῆς ἴδιας ποιότητος εἶναι καὶ οἱ εἰκόνες τῶν νεκρῶν, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ φορέσουν ζώνη καὶ δὲν ἔχουν ροῦχα γιὰ ν' ἀλλάξουν στίς ἐορτές (!), ποὺ δὲν ἔχουν γλῶσσα γιὰ «νὰ μιλήσῃ τὸ δίκιο της», ποὺ τὰ μαλλιά τους ἔπεσαν στὰ πόδια τους (!) καὶ ποὺ δὲν μποροῦν «ν' ἀπλώγουν καὶ νὰ μαζεύουν» τὰ χέρια τους γιὰ νὰ δοξάζουν τὸ θεό, ὥστε νὰ ἐλεηθῆ ἢ ψυχίσεια τους (στ. 493-508). Οἱ πυκνὲς ἐποικοδομητικὲς μνεῖες (πβ. καὶ στ. 536 διὰ τὴν ψυχὴν σου, στ. 544 διὰ τὴν ψυχὴν τὴν ταπεινήν, καὶ τὸ δίστιχο τοῦ ἐπιλόγου)⁸⁰ δείχνουν ἴσως ὅτι τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ποιήματος γράφτηκε ἀπὸ κάποιον κληρικό, ποὺ θέλησε νὰ ἀναπληρώσῃ μιὰ ἔλλειψη τοῦ «Ἀπόκοπου», προσθέτοντας στὸ τέλος μερικὰ ψυχωφελῆ διδάγματα. Ἐτσι ὁμως δημιουργήθηκε μιὰ φανερὴ ἀντινομία ἀνάμεσα στὴν προσθήκη καὶ τὸ ὑπόλοιπο ποίημα. Ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἀντιτίθεται ζωηρὰ στὸ νὰ χαρίζεται τὸ βιὸς αὐτῶν ποὺ πέθαναν (πβ.

⁸⁰) Δόξα πατρὶ καὶ τῷ νίῳ καὶ πνεύματι ἁγίῳ κ.λ. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ γνήσιο «Ἀπόκοπο» θεολογικὲς μνεῖες γίνονται μόνο σὲ ἐπικλήσεις ἢ ὄρκους (στ. 243, 254, 320).

στ. 186), ὁ νεκρὸς τῆς προσθήκης μετανιώνει, γιὰτὶ ἄφησε τὴν περιουσίαν του στὰ παιδιὰ του (στ. 521 - 6), καὶ στὸ κήρυγμά του (στ. 535 ἔξ.) ἐπαναλαμβάνει περίπου τὰ λόγια, ποὺ ὁ ποιητὴς βάζει εἰρωνικὰ στὸ στόμα τῶν φράρων (στ. 215 ἔξ.), ὅταν συμβουλεύουν τὶς χῆρες νὰ μὴν ἀπατηθοῦν ἀπὸ τοὺς κληρονόμους των, ἀλλὰ νὰ δώσουν τὴν περιουσίαν τους σὲ δωρεὰς καὶ ἐλεημοσύνες γιὰ νὰ σωθοῦν⁸¹. Τόσο ἀδέξιος εἶναι ὁ διασκευαστής. Μάταια θὰ ζητοῦσε κανεὶς σ' ὀλόκληρη τὴν προσθήκη τὸν σκοτεινὰ πένθιμο καὶ μαζὶ σαρκαστικὸ τόνο, τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ὄνειρου, τὸ βάθος καὶ τὴ δυνατὴ σύλληψη τοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς, ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν «Ἀπόκοπο».

Ἡράκλειο 1959

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

⁸¹) Ἀπὸ τὰ λόγια τῶν φράρων (στ. 215 ἔξ.) μὴ σὲ πλανέση συγγενῆς, φίλος μὴ σὲ κομπώση | χαρὰ, ὅπου βάλ' εἰς ἐκκλησιὰς κ' ἔχει πτωχοῦ νὰ δώση, ὁ πρῶτος στίχος ἐπαναλαμβάνεται παραλλαγμένος λίγο στὴν προσθήκη στ. 235: μὴ σὲ πλανέση συγγενῆς γυναίκα ἢ παιδίον σου. Ὁ στιχογράφος τῆς προσθήκης περιορίζεται στὶς ἐλεημοσύνες καὶ ἀποφεύγει νὰ μιλήσῃ γιὰ δωρεὰς σὲ ἐκκλησιὰς, γιὰτὶ ὁ ποιητὴς εἶχε ἐκφρασθῆ γι' αὐτὲς διεξοδικὰ καὶ μὲ ὑπερβολικὴ σαφήνεια (στ. 197-220). Δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιο ἂν ὅλο τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ στ. 493 ὡς τὸ τέλος γράφτηκε ἀπὸ ἓνα καὶ τὸν αὐτὸ στιχοπλόκο. Ἀπὸ τὸ στ. 525 ἔξ. ἀρχίζουν οἱ παραγγελίαι, ποὺ δίνει ὁ ἄγνωστος νεκρὸς. Τὸ τμήμα αὐτὸ ὑπάρχει μόνο στὸ ἔντυπο καὶ ἐπομένως, ἀφοῦ καὶ τὸ περιεχόμενον διαφέρει, μπορεῖ νὰ ἀποτελῆ χωριστὴ προσθήκη, ποὺ συνεχίζει τὴν πρώτη (493 - 524), ποὺ ὑπάρχει καὶ στὸ ἔντυπο καὶ στὸ χγ. τῆς Βιέννης. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἡ προσθήκη νὰ εἶναι ἐνιαία (τὸ ὕφος εἶναι ἕξ ἴσου κακὸ) καὶ νὰ παραλείφθηκε ἓνα μέρος της ἀπὸ τὸ γραφέα τοῦ χειρογράφου. Πάντως καὶ οἱ σημαντικὲς διαφορῆς, ποὺ ἔχουν οἱ δύο παραλλαγῆς τῆς πρώτης προσθήκης, στὸ ἔντυπο καὶ στὸ χγ. τῆς Βιέννης, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενον ρευστό, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὸ ποίημα τελείωνε ἀρχικὰ στὸ στ. 492. Ἴσως ἀκολουθοῦσαν ἀκόμη λίγοι στίχοι, ποὺ δὲ σῶθηκαν.